

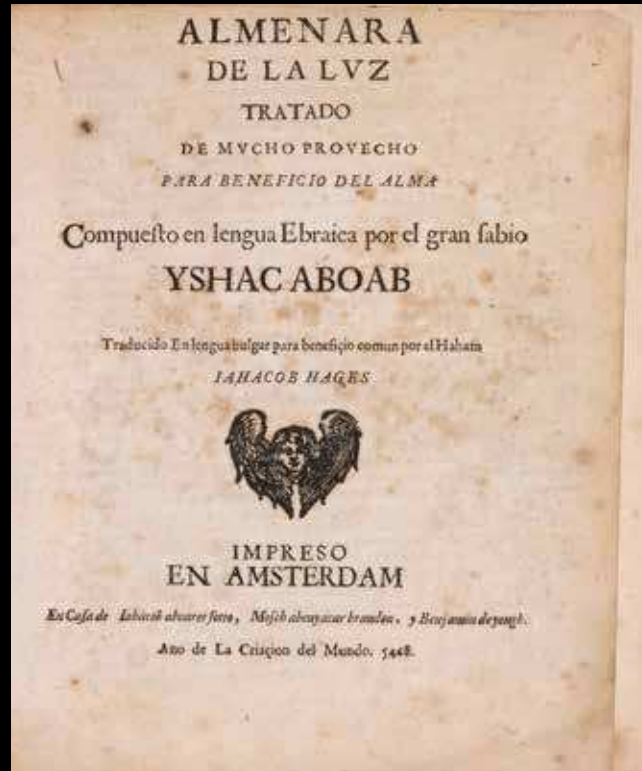
CANON VAN
700 JAAR
JOODS
NEDERLAND

TIRTSAH LEVIE BERNFELD EN BART WALLET

‘Het Portugees en Spaans waren vooral de talen waarin Amsterdamse Portugezen in de vroegmoderne tijd met elkaar communiceerden, mondeling en op papier.’

Titelblad van Isaac Aboab, *Almenara de la Luz*.
Tratado de mucho provecho para beneficio del alma...
 Amsterdam 5468[1708]
 Bibliotheca Rosenthaliana, Bijzondere Collecties van de
 Universiteit van Amsterdam RON A 279.

Titelblad van een gebedenboek in het Spaans
Segunda parte del Sedur
 Amsterdam 1612
 Collectie Bibliotheek Ets Haim, Amsterdam:
 EH-9-H-29.

Spaanse editie van Aboabs *Menorat ha-Ma'or*

Hoogtepunten uit de Hebreeuwse literatuur van de Spaanse Joden werden vaak in de (Sefardische) diaspora opnieuw uitgegeven en soms vertaald, zodat vooral Conversos er bij hun komst in de Joodse wereld kennis van konden nemen. Eén zo'n boek was Isaac Aboab's veertiende-eeuwse *Menorat ha-Ma'or* dat nu ook in Amsterdam in 1708 onder de Spaanse titel *Almenara de la Luz* (Kandelaar van het Licht) van de pers rolde. Het boek gaat vooral over de ethiek van het jodendom en de Spaanse editie maakte de inhoud beter toegankelijk.

Het Portugees en Spaans waren vooral de talen waarin Amsterdamse Portugezen in de vroegmoderne tijd met elkaar communiceerden, mondeling en op papier.

Het Spaans werd vaak gebruikt voor literatuur en wetenschappelijke werken. In twee literaire academies, de *Academia de los Sitibundos* en de *Academia de los Floridos*, werd Spaanse en Portugese literatuur bestudeerd en bediscussieerd, werden filosofische vragen opgeworpen en nieuwe werken geïntroduceerd. Zo bleef de band met de Spaanse en de Portugese cultuur van het land van herkomst behouden. Dat gebeurde ook door de voortdurende aanwas van immigranten uit het Iberisch Schiereiland. Daarnaast werden kinderen op de scholen Portugees en Spaans onderwezen, terwijl op privé-basis vooral aan toekomstige studenten medicijnen, maar ook aan anderen, Latijn werd onderricht.

De administratie van de Portugese gemeente werd vooral in het Portugees vastgelegd, met hier en daar Spaanse teksten er tussendoor. Ook zochten Portugese Joden naar notarissen in de stad, die in staat waren hun testamenten, huwelijksvoorwaarden en andere belangrijke documenten in het Portugees of Spaans op te stellen. Daarnaast beheersten Portugese Joden veel andere talen en als dat niet zo was konden Portugese tolken hen vaak verder helpen.

Natuurlijk spraken veel Portugese Joden ook Nederlands en konden ze die taal lezen, maar voor sommigen bleek het soms toch een onoverkomelijke barrière. Pas aan het eind van de achttiende eeuw komt het gebruik van de Nederlandse taal in documenten vaker voor, al is de invloed van het Nederlands op hun Portugees en Spaans al veel eerder herkenbaar. In de achttiende eeuw spraken Portugezen overigens liever Frans, dat toen als taal van de elite 'en vogue' was. In hoeverre Portugezen het Hebreeuws meester waren, valt moeilijk te beoordelen, vooral als het om nieuwe immigranten ging. De generatie die in Amsterdam geboren werd, heeft via het onderwijssysteem van de gemeente in ieder geval een redelijke kennis van het Hebreeuws meegekregen. De enorme talenkennis van Portugezen in Amsterdam heeft hen lokaal en internationaal zeker een enorm voordeel gegeven en hen in staat gesteld op diverse niveaus te opereren.

‘Het waren die nieuwe
(‘vreemde’) Joodse emigranten
uit de Duitse gebieden die
angst opriepen, vooral omdat
het de economie van de
inwoners zou schaden.’

Joden voor de sjoel aan het Leevendaal te Leiden
gebouwd in 1762, circa 1788

J. Timmermans

Collectie Erfgoed Leiden en omstreken.

Een *numerus fixus* voor Joden in Leiden

Joden voelden zich al vanaf het begin van de zeventiende eeuw sterk aangetrokken tot Leiden, vooral om de universiteit. Die genegenheid was wederzijds: voor de universiteit, waar de studie van de theologie een belangrijke plaats innam, was goed contact met Joden van het allergrootste belang. Met hun kennis van zaken kon de staf zich verder verdiepen in het jodendom en het Hebreeuws beter leren beheersen. In de zeventiende eeuw was de bekeerling Isaac Pallache als docent in Leiden aangesteld. Ook waren er aan de Leidse universiteit voortdurend Joodse studenten medicijnen te vinden. Vaak was hun verblijf van korte duur, alleen om er hun artsexamen af te leggen en te promoveren: de kennis hadden ze vaak al in eigen kring opgedaan en neergeschreven. Daarna trokken ze weer weg.

Van een permanente vestiging van Joden komt het pas aan het begin van de achttiende eeuw. Maar die ging net als in veel andere steden en dorpen van de Republiek niet zonder slag of stoot. Er bestond angst voor concurrentie. Gilden kwamen in verzet. Hun aantal moest beperkt blijven. Zo'n *numerus fixus* voor Joden was overigens niets bijzonders: een normaal fenomeen in het Europa van die tijd en ook door Hugo de Groot in zijn Jodenreglement gesuggereerd, maar in een stad als Amsterdam nooit uitgevoerd.

In Leiden werd tussen 1733 en 1740 de aanwas van Joden zo groot geacht dat in 1737 een lijst werd opgesteld met de namen van 28 Joodse huisgezinnen zoals die op dat moment in Leiden woonden. Daar mocht niets meer bij: 'geen andere Joden' werden

voortaan toegelaten en konden het poorterrecht verwerven. Een vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap, Barent Salomons Cohen, moest hierop toezien en het stadsbestuur op de hoogte houden van nieuw gesloten huwelijken, geboorten, overlijden en ook 'van 't inkomen der vreemde Joden'. Het waren die nieuwe ('vreemde') Joodse emigranten uit de Duitse gebieden die angst opriepen, vooral omdat het de economie van de inwoners zou schaden.

In de stad Groningen werd zo in 1710 'het inkomen van vreemde Hoogduytse Joden en Smousen' verboden en dergelijke plakaten zijn ook elders te vinden. In Drenthe mochten maar drie Joden permanent in een dorp komen wonen op voorwaarde dat zij van nut zouden zijn. Ook in 's-Hertogenbosch was de toegang beperkt.

Voor reizende Joden zonder vaste woon- of verblijfplaats, vaak trekkend van de ene jaarmarkt naar de andere of met koopwaar op stap op het platteland, werd daarom een soort reisorganisatie opgericht, een 'reischewre' met mobiele synagogen. Zo konden Joden toch hun religieuze plichten nakomen. De *chewre* (vereniging) had een rabbijn in dienst en ook voorzangers. Twee complete synagoge-inventarissen maakten de onderneming compleet. Het leidde vaak toch tot een meer stabiele vestiging van Joden. Zo verging het ook de Joden in Leiden: het decreet van 1737 werd een dode letter. Ondanks protesten, vooral vanuit de economische sector, breidde de Joodse gemeenschap zich rond de fraaie synagoge aan het Levendaal verder uit.

‘Veel Joden zagen het zionisme als een aantasting van hun integratie in Nederland.’

Herdenking van het veertigjarig bestaan van de Nederlandse Zionistenbond in het Concertgebouw in Amsterdam, 1939.
Collectie Joods Historisch Museum Amsterdam: JHM fotonr. 466.

Oprichting Nederlandse Zionistenbond

Lange tijd leek de koers in de negentiende eeuw eenduidig: in heel Europa waren Joden bezig aan een integratieproces en het was slechts een kwestie van tijd voor dat overal succesvol afgerond zou zijn. Landen als Nederland vormden een lichtend voorbeeld voor Joden in Oost-Europa, waar de gelijkberechtiging van Joden moeizaam verliep.

Twee factoren prikten die optimistische toekomstvisie door. In de eerste plaats zorgde de nieuwe vorm van antisemitisme ervoor dat Joden te maken kregen met uitsluiting, discriminatie en – in Oost-Europa – pogroms. Ook in landen waar de integratie ver was gevorderd, werden ze opnieuw op hun achtergrond aangesproken. In de tweede plaats stimuleerde de opkomst van allerlei nieuwe nationale bewegingen – van de Tsjechen en Polen bijvoorbeeld – het opzetten van een soortgelijke Joodse nationale beweging.

Het zionisme wilde daarop het antwoord zijn. Als Joodse nationale beweging streefde het naar een eigen land waar Joden konden wonen, leven en werken en zichzelf besturen. De voorkeur ging daarbij uit naar het Land Israël, hoewel sommigen ook open stonden voor andere gebieden. Nu het zo lastig bleek te zijn dat Joden als personen konden integreren, was het beter dat Joden als volk als geheel zouden integreren. Dan zou ook het antisemitisme vervolgens verdwijnen.

In 1896 ging in Bazel de zionistische beweging van start. De Nederlandse Zionistenbond (NZB) werd in 1899 opgericht. De stichters zagen de beweging vooral als een goede manier om Joden in Oost-Europa te helpen: door de pogroms in Rusland moest hen een uitweg worden geboden. Slechts een deel had ook de Nederlandse Joden op het oog en nog minder overwogen om zelf te emigreren naar Palestina.

De NZB bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog een kleine beweging en had nooit meer leden dan één procent van alle Nederlandse Joden. De meeste opperrabbijnen verwierpen het zionisme als een ongeoorloofd vooruitgrijpen op de messiaanse tijd. Veel Joden zagen het zionisme bovendien als een aantasting van hun integratie in Nederland en vonden het strijdig met hun uitgesproken liefde voor Nederland.

Door een goede organisatie, aansprekende leiders en een sterk internationaal netwerk was de NZB echter buitengewoon aanwezig. Zeker toen de situatie in Oost-Europa en later Duitsland steeds dreigender werd, nam de sympathie voor het zionisme toe. Dat uitte zich niet alleen in een toename van het aantal leden, maar vooral ook in betrokkenheid bij andere zionistische initiatieven. Het Joods Nationaal Fonds, dat geld inzamelde voor landaankoop, was bijzonder populair onder de meeste Joden. De NZB vormde zich in 1992 om in de Federatie Nederlandse Zionisten, die sindsdien nog slechts een bescheiden rol speelt.

Kan dat, heel kort uitleggen wat iedereen zou moeten weten over de geschiedenis van joden in Nederland? Veel mensen weten wel iets over de Nederlands-joodse geschiedenis, maar veelal zijn dat fragmenten: de Portugese joden van Amsterdam, het joodse socialisme en de fatale oorlogsjaren. Maar wat was nu de doorgaande lijn? Hoe is het joden in Nederland vergaan vanaf het eerste moment dat ze zich hier blijvend wisten te vestigen? Precies dat wil *De Joodse Canon* doen: kort en bondig de centrale punten van 700 jaar joodse geschiedenis in een lopend verhaal presenteren.

Er zijn honderd vensters gekozen die met elkaar een evenwichtig, representatief beeld geven. Elk venster heeft betrekking op een centrale gebeurtenis, een plaats (een zgn. *lieu de mémoire*), een persoon of een voorwerp – aan de hand waarvan een belangrijk aspect van de Nederlands-joodse geschiedenis verteld kan worden. Elk venster heeft een korte tekst van zo'n vierhonderd woorden en is gekoppeld aan een sprekende, iconische afbeelding. De vensters zijn per eeuw gegroepeerd rond een samenbindend thema, waardoor ze tevens zijn opgenomen in een lopend verhaal.

In de canon, die van de Middeleeuwen tot de eenentwintigste eeuw loopt, is aandacht voor politiek, economie, cultuur en religie, voor belangrijke rabbijnen, maar ook voor de joodse marskramer en het antisemitisme in Nederland. Deze canon wil iedereen een handvat geven om snel een goed overzicht te krijgen, een kapstok waarmee een ieder vervolgens zelf aan de slag kan gaan.

